

ДІЯЛЬНІСТЬ МАЯКСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В ГАЛУЗІ ТОРГІВЛІ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ В 1862-1917 РОКАХ

У статті розглядається діяльність Маякської міської думи та Маякської міської управи в галузі промисловості та торгівлі в 1862-1917 роках; обов'язкові постанови в цих галузях в місті Маяки Херсонської губернії: про збільшення кількості населення, склад дум, їх міських голів, зростання кількості промислових підприємств та торгових закладів, відстоювання думою інтересів промисловців та торговців.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, Міська Дума, торгівля, промисловість.

В статье рассматривается деятельность Маякской городской думы и Маякской городской управы в сфере промышленности и торговли в 1862-1917 годах; обязательные постановления в этих отраслях в городе Маяки Херсонской губернии: об увеличении количества населения, состав дум, их городских голов, о росте количества промышленных предприятий и торговых заведений, отстаивание думой интересов промышленников и торговцев.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, Городская Дума, торговля, промышленность.

The activity of Mayaky Municipal Duma and Mayaky Town Council in trade and manufacturing industry in 1862-1917; obligatory resolutions in these branches in the city Mayaky, Kherson province: about population increase amount, the Dumas' structure, their mayor, about growing amount industrial enterprise and trade institutions, Duma's advocacy of manufacturers and merchants interests.

Key words: local governing, Municipal Duma, trade, industry.

В незалежній Україні відновлюється великий інтерес до історії малих міст та сіл нашої держави, діяльності органів управління в різних галузях життя міст, зокрема, в галузі розвитку торгівлі та промисловості. Виходячи з цього, автор вважає доречним показати склад дум різних років, списки гласних, діяльність Маякського міського спрощеного управління, міської думи та міської управи міста Маяки в галузі торгівлі та промисловості в 1860-1917 роках.

В дореволюційній історіографії питання діяльності Маякської думи не розглядалося з декількох причин: місто було дуже малим та провінційним, не пройшло багато часу зі здійснення реформ, велика увага приділялася діяльності самоврядування великих міст Півдня України – Одеси, Херсона, Миколаєва. Найбільше висвітлено діяльність Маякської міської думи в галузі торгівлі та промисловості в офіційній, головній губернській газеті [1], спеціальних книгах Російської імперії [2, с.1041, 1027; 3] та Херсонської губернії [4; 5; 6; 7; 8; 9].

Після революції ця тема майже не розглядалася з ідеологічних міркувань та подавалася виключно в негативному плані.

Першим великим дослідженням історії міста Маяки стали два випуски [10;11] «Історії міст і сіл України. Одеська область», хоча діяльність органів міського самоуправління в цій фундаментальній праці знову ж не розкрита.

В незалежній Україні більша увага приділяється діяльності самоврядування великих міст. Тема прекрасно висвітлена в декількох дисертаційних досліджен-

нях, зокрема, В.П. Горбачова [12], О.М. Марченко [13], Л.О. Цибуленко [14], О.В. Черемісіна [15].

26 березня 1862 року селище Маяки Одеського повіту було перейменовано в безповітове місто, на умовах, що державні селяни, приписані до селища Маяки, буде переведено в міський стан, поліційне управління міста Маяки було покладено на повітову поліцію. Маяки стали самим новим містом в Херсонській губернії по утворенню, хоча мали дуже довгу історію.

За указом від 26 березня 1862 року було наказано призначеному за штатом секретарю міської думи виплачувати жалування по 200 рублів в рік. Більше того, думі дозволено вносити щорічно в розпис міських прибутків та витрат, відповідно з існуючою потребою та коштами міста, суму, потрібну для найму писців та взагалі на канцелярські потреби думи, щоб дума повністю керувалася статтями, затвердженими в розпису.

Для відання господарськими справами було затверджено в Маяках думу із міського голови, двох гласних (одного із купців та одного із міщан та одного секретаря). Для розбору та рішення словесним порядком позовів по торгівлі, засновано при думі торговий словесний суд із двох словесних суддів, підкоривши його у діловодстві Одеському міському магістрату. Судові та опікунські справи було доручено завідувати магістрату та сирітського суду міста Одеси, для недопущення незручностей по відрядженню в місто Маяки ратманів із Одеси, для присутності при розслідуваннях, дозволено громаді міста Маяки обирати для того двох депутатів із купців та міщан, які мали перебувати в цьому місті, а також із іно-

городніх, з наданням затвердження депутатів губернському начальству.

Завідували міським господарством та розглядали словесним порядком позови по торгівлі в Маяках міська дума, торговий словесний суд, квартирна комісія [3].

Таблиця 1

**РІСТ НАСЕЛЕННЯ ТА БЮДЖЕТ МІСТА МАЯКИ
В 1862-1910 РОКАХ [2; 3; 9; 16; 17; 18; 19; 20]**

Рік	Кількість жителів	Чоловіків. Жінок	Міські витрати (рублів)	Міські прибутки (рублів)
1862	1 190	622 568	–	1 405,5
1890	4 411	–	–	–
1891	4 311	2 105 2 206	16 298	16 347
1894	4 619	–	15 712	18 412 Недоїмки на 1.01.1895 20 676
1895	–	–	16 728,07	17 078,13
1897	4 619	–	–	–
1898	–	–	24 742,6	24 941,42
1910	4 850	–	41 000	–

У 1875 році в місті Маяки був єдиний промисловий об'єкт – один лісопильний завод, виробництво якого складало 60 000 рублів на рік [21].

Маякська міська дума детально регламентувала правила торгівлі в місті Маяки. В проекті обов'язкових для жителів міста Маяки постанов по предметах перерахованих в 103 статті Міського положення 16 червня 1870 року в главі VII Про внутрішній розклад на торгових площах та базарах в 65 параграфі зазначено, що найжджі на міські торги та базари сільські мешканці з хлібом та різними предметами народного споживання, а також іншими сільськими товарами, повинні зупинятися не інакше, як рядами, на визначених Маякською міською управою безкоштовно місцях, так щоб між ними був вільний прохід. Обов'язкові постанови мали на меті унеможливити домовленість, згоду місцевих торговців або промисловців за ціни на товари. Для цього було визначено, що можна купувати з возів сільські товари торговцями, в осінні та зимові місяці з 1 жовтня по 1 квітня не раніше як після 9 години ранку, а в інші місяці року після 10 годин ранку. Ця заборона не розповсюджувалася на овес, ячмінь, жито, пшеницю, просо, різного роду насіння та взагалі, на такі предмети, які без переробки їх, не могли йти для домашнього споживання. Час, коли буде дозволено купівля тільки міськими мешканцями та коли забороняється така торговцями мав визначатися вивішуванням прапорів, на

кожному базарі. Правила торгівлі було викладено в параграфах 65-76. Скупка привізних товарів поза базарів та перенесення торгівлі з призначених для цього місць самовільно на інші не дозволено. В місцях призначених для продажу з возів, не могли здійснювати торгівлю місцеві торговці та торговки, не тільки з возів, але й біля них, з корзин або із землі. Здійснення торгівлі на столах, в корзинах та інших рухливих приміщеннях повинно було відбуватися на вказаній Маякською міською управою місцевості за її розсудом; нікому безкоштовно місця не надавалися. Заборонено розкладати на землі, навіть із підстилкою рогожки або полотна, різних предметів харчування: поросят, свинини, дичини та інших товарів. Людям, що продавали товари з рук не можна було блукати по всій площі, а триматися тих місць, де відбувався продаж таких товарів, які принесли ці торговці. Дрібні торговці, які займалися скупкою та перепродажем харчових продуктів, повинні були отримувати від міської управи жерстяні знаки, з написом «торговець» або «торговка», та носити їх поверх верхнього одягу на грудях. Ці знаки після опускання прапора можуть бути зняті. Заборонялося використовувати та здійснювати торгівлю терезами та мірами, неклеєними встановленим порядком. У всіх лавках повинні бути прибиті на видних місцях торгові свідоцтва та квитанції міської управи про сплату міських зборів. Торговці зі столів, лавок, кор-

зин та іншого, повинні мати означені документи при собі та надавати їх на вимогу поліцейських чинів та членів міського управління. Для недопущення самовільного підвищення цін на найпотрібніші продовольчі товари: печений хліб, м'ясо, в разі потреби, має встановлюватися така міською управою, визначаються ціни, вище яких визначені товари не можуть бути продані. За невиконання всіх цих правил винуваті будуть піддані відповідальності, встановленій в статуті про покарання накладених мировими судьями 29 та 173, уложеннях про покарання, виданих в 1866 році статті 913, 1175, 1176, 1177 та 1180 [22].

У відомості про розподіл вище затвердженої суми податку з нерухомого майна Херсонської губернії між містами, посадами, пригородами та містечками на державні потреби та особливо на покриття витрат по військовій квартирній повинності на 1877 рік оцінено цінності по показанням міських закладів міста Маяки в 150 300 рублів. Сума податку, затвердженого губернським зібранням на державні потреби з нерухомого майна з міста Маяки складала 321,19. Сума податку, затвердженого губернським зібранням на покриття витрат по постійній офіцерській повинності з міста Маяки складала 234,33. Всього з міста Маяки на 1877 рік податок мав скласти 555,52 рублів [23].

Більшість міщан міста Маяки, як і у попередні роки, продовжували займатися землеробством. В 1882 році із 500 дворів, що нараховувалися в Маяках, 300 рахувалися землеробськими, хоча близько 100 з них не мали навіть присадибної ділянки. Неімущі в пошуках заробітку наймалися вантажниками, сплавниками лісу, робітниками на водонасосну станцію, споруджену неподалік від Біляєвки. Частина міщан Маяків займалася торгівлею. За право вести оптову торгівлю потрібно було платити спеціальний податок. В 1879 році Маякською міською управою було видано 170 свідоцтв на право ведення торгівлі. З 1879 року в Маяках працювали парові млини та лісопилка з 35 робітниками. В кінці 1880-х років в Маяках також було 7 гончарних та 2 бондарні майстерні, 4 кузні, 11 вітряних млинів. В цей час поряд із землянками та будівлями з очерету було споруджено 49 кам'яних будинків [11, с.307].

В 1890 році в місті Маяки були велика лісна пристань, базари, парова лісопильня, паровий млин, 5 вітряних млинів, 18 майстерень, всі підприємства виробляли продукції на 42 тисячі руб. [16].

В 1891 році в місті Маяки міської землі було – зручної 3 442 десятин, незручної 779 десятин, всього 4 221 десятин землі [9].

В «Обов'язкових постановках про трактирний промисел в місті Маяках, складених Маякською міською думою 15 грудня 1893 року та затверджених херсонським губернатором» було детально регламентовано правила ведення трактирного промислу в місті Маяки щодо обслуговування в трактирах, готелях, якості кімнат та багато інших вимог.

Зокрема, готелі, трактири, ресторани та постоялі двори могли, із затвердженням міської управи, брати різні назви для своїх закладів. Мебльованим кімнатам такі назви не присвоювалися.

Також вказано, що заклади для продажу міцних напоїв тільки виніс, тобто, винні лавки, ренські погреба та погреба російських вин можуть відкриватися тільки в таких приміщеннях, які по своєму влаштуванню повністю забезпечували неможливість розпивочної торгівлі. Для цієї мети всякі житлові та службові приміщення повинні бути повністю відділені від місця продажу питного. Взагалі всі приміщення повинні бути світлі та сухі.

Маякською міською думою було також чітко регламентовано час торгівлі. В неділю та святкові дні трактирні заклади всіх найменувань, які не мали права на продаж міцних напоїв, а також постоялі двори та продуктові лавки мали починати свою роботу в 5 годині ранку, а трактирні заклади з продажем міцних напоїв, що мали патенти на цей продаж, мали відкриватися з 11 годин ранку, закриватися всі ці заклади торгівлі мали о 10 годині вечора, за виключенням продовження роботи тих закладів, які будуть мати дозвіл вищого поліцейського начальства на більш пізню торгівлю [24].

Маякською міською думою 15 грудня 1893 року було прийнято постанови по доповіді комісії про результати перевірки звітів про рух міських сум за 1889 та 1890 роки, по доповіді міської управи про звіти про рух міських сум за 1891 та 1892 роки, де зокрема, йшла мова про збір податків з закладів промисловості та торгівлі міста Маяки в розглянуті періоди в звітах.

Також 15 грудня 1893 року прийнято постанову по доповіді міської управи по визначенню загальної суми трактирного збору в прибутки міста Маяки на 1894 рік.

10 січня 1894 року Маякською міською думою було затверджено постанови по доповіді управи проєктів розпису прибутків та витрат міста на 1894 рік, по доповіді пропозиції земського лікаря про заборону в Маяках продажу м'яса на відкритому повітрі, по доповіді комісії про результати перевірки звітів про рух міських сум за 1891 та 1892 роки [25].

В 1894 році в місті Маяки керівником міського управління міста Маяки був Михайло Васильович Уманський [2, с.1041].

Наведемо «Список осіб, обраних в міській уповноважені міста Маяки та в кандидати до них на перше чотирьохріччя з 1894 року, по новому міському положенню 11 червня 1892 року» для з'ясування соціального стану уповноважених Маякського міського спрощеного управління. Міськими уповноваженими Маяків були: Уманський Михайло Васильович, Гоцуленко Іван Харитонович, Сичов Дементій Леонтійович, Бакуменко Петро Андрійович, Пурпура Микола Федорович, Островський Василь Григорович, Костенко Ілля Андрійович, Карпенко Іван Гаврилович, Ткач Аким Савелович, Погорілий Іван Іванович, Уманський Василь Мойсейович, Федулов Марко Фомич, Гур'єв Петро Іванович, Гоцуленко Федір Іванович. Кандидатами в уповноважені були: Погорілий Митрофан Єфимович, Тонконоженко Микита Федорович, Сичов Афанасій Фролович, Сушан Василь Дем'янович.

Всі без виключення уповноважені міста Маяки та кандидати в уповноважені були міщанами. Мі-

шани відігравали головну роль в діяльності Маякського міського спрощеного управління – міської думи та міської управи Маяків, в тому числі в галузі торгівлі та промисловості [26].

Крім міщан, в місті Маяки проживало 10 купців та 38 дворян. Купцям належали місцеві підприємства, кількість яких зростала [11, с. 307].

Займалося Маякське міське спрощене управління також віддачею у відкупне утримання коробочного з євреїв збору по всьому Одеському повіту, крім міст Одеси та Очакова, що мали самостійні коробочні збори. Торги відбувалися усно, за допомогою запечатаних конвертів із законною через три дні переторжкою. 26 жовтня 1894 року з 11 годин ранку всіх бажаючих було запрошено на торги з усіма заставами, документами про звання в міське

управління на термін з 1 січня 1895 року по 1 січня 1899 року. Торг мав початися з 1 282 рублів в рік, тобто з суми прибутку розпису. До цього можна було познайомитися з усіма кондиціями коробочного збору [27].

27 лютого 1895 року відбулися в Маякському міському спрощеному управлінні такі ж торги на віддачу коробочного з євреїв збору на той же термін та на таких же умовах [28].

Наведемо кількість нерухомого майна, його цінність та суму державного податку з міста Маяки за декілька років. Ці данні показують оцінку та розвиток кількості та цінності майна мешканців міста Маяки, як показників зростання їх добробуту та джерела прибутків бюджету міста Маяки та державного податку.

Таблиця 2 [29]

Рік	Кількість нерухомого майна	Цінність нерухомого майна (рублів)	Сума державного податку (рублів)
1894	709	172 500	1 196
1895	709	172 500	1 182
1898	613	161 650	1 402
1899	613	165 900	1 380
1903	859	165 300	1 088
1904	859	150 150	1 088

В 1895 році сума губернського земського податку з міста Маяки склала 820,30 рублів.

За розписом прибутків та витрат міста Маяки на 1895 рік було пороховано прибутків з міських земель та майна 15 063,88 рублів, з торгових та промислових документів – 631, збори з патентів: з трактирних закладів, складів та постійних дворів – 475, з міських терезів та мір – 141, оціночний збір з нерухомого майна – 428,25, нотаріальний збір – 16 руб., збори з суден та плотів, що приходили в місто Маяки по річці Дністер за пришвартування до пристані – 20, з міської скотобійні – 303 рублі.

Наведемо деякі статті витрат міста Маяки в 1895 році: витрати на утримання місць та осіб міського управління – 3120,82, державний поземельний податок, губернський та повітові земські збори – 2834,93, на канцелярські матеріали оціночної комісії та торгової депутації – 210, на екстраординарні витрати спрощеного міського управління міста Маяки – 325 рублів [17].

У 1896 році в заштатному місті Одеського повіту Маяках був приход та одна православна церква, молитовний будинок розкольників, єврейська синагога. Міське поліцейне управління зі штатом – пристав, його помічник та 8 городових. В місті міське спрощене управління. В Маяках міської землі 4221 десятина: 310 десятин присадибної землі, ріллі 2695 десятин, пасовищ 934 десятин, городів 123 десятини, плавнів та сінокосів 159 десятин.

В місті були сирітський суд, нотаріальна контора, міське 2-х класне училище (61 хлопців), міське однокласне училище (48 дівчат), церковно-приходська школа (54 хлопці, 6 дівчат), земська лікарня на 18 ліжок. Ветеринарний лікар був завідувачем скотопрогінного тракту, вільна аптека. В місті поштово-телеграфне відділення та ощадна каса при ньому, державна та земська кінно-поштової станції, наплавний міст через річку Дністер, 4 постійних дворів.

Промисловість Маяків було представлено такими підприємствами: парових млинів 2 (річне виробництво 5,0 тисяч рублів), вітряних млинів 5 (1,0), парова лісопильня (30,0), заклад штучних мінеральних вод (0,6 тисяч), цегельних заводів 2 (0,5), гончарних 27 (2,7), кузень 6 (2,4), столярних майстерень 5 (1,9), колісних 2 (0,4), бондарних 3 (0,3 тисяч рублів).

В місті було 4 лісних склади, лавок 36, з них бакалійних 21, галантерейних 2, мануфактурних 5, різних харчових продуктів 6, інших товарів 2. В Маяках був оптовий склад спирту, оптовий склад пива, 3 трактири, 9 винних погребів, базарна площа 1, базари щоденно [4].

В 1897 році головними заняттями мешканців Маяків залишалися торгівля, сплав лісу по Дністру, городництво, виноробство, перевезення. В місті фабрик та заводів 54, всі дрібні, в тому числі 2 цегляних заводи [18].

За розписом прибутків та витрат міста Маяки на 1898 рік пороховано прибутки: з нерухомого майна (оціночний збір) 5 826,07 рублів, з торгівлі та

промислів – 1576,40, різні мита – 30, з міського майна та оброчних статей – 17256,95, з міських споруд (підприємств) – 252 рублів.

Наведемо деякі з статей витрат міста Маяки у 1898 році: участь у витратах по утриманню урядових установ – 1240 рублів, утримання міського громадського управління та сирітського суду – 395, утримання міських споруд (підприємств) – 50, сплата податків – 3593,60, утримання та устрій нерухомого майна, що належало місту, – 1566, сплата боргів – 1075, різні витрати – 2872 рублів [30].

Наведемо список уповноважених міста Маяки та кандидатів до них, обраних на 4 роки в 1898 році: Си-

чов Полікарп Володимирович, Карпенко Іван Гаврилович, Уманський Михайло Васильович, Погребний Яків Михайлович, Тонконоженко Микита Федорович, Цимбалів Михайло Григорович, Гончаров Никифор Микитович, Подчінок Володимир Григорович, Кондрасієнко Григорій Іванович, Шепель Мойсей Микитович, Сушан Василь Дем'янович, Слісаренко Олексій Іванович, Кудлай Гаврило Григорович, Лабунський Андрій Володимирович. Кандидатами в уповноважені міста Маяки були: Остапенко Іван Кузьмич, Оситян Іван Кузьмич, Подчінок Єпіфан Микитович, Пурпура Микола Федорович [31].

Таблиця 3

СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ МІСТА МАЯКИ В 1901 РОЦІ [2, с. 216; 5, с. 255]

№ з/п	Фабрики, заводи, промислові та кустарні заклади	Кількість заводів	Сума виробництва (рублі)	Кількість робітників
1.	Фруктових та шипучих вод	1	400	2
2.	Млини водяні	1	15 000	6
3.	Млини вітряні			
4.	Парові лісопильні	6	2 520	6
5.	Бондарні майстерні	1	55 000	25
6.	Цегляні та черепичні	3	800	5
7.	Вапнякові печі	3	800	3
8.	Слюсарні та мідножерстяні майстерні	2	400	2
9.	Кузні	7	1 500	14
10.	Меблеві, столярні та теслярні	4	760	9
11.	Майстерні возів та коліс	3	600	3
	Всього на 1901 рік	31	77 780	75
	Всього на 1907 рік	44	57 000	90

В Маяках у 1904 році було два постійних склади лісу [2, с.216].

В 1901 році керівником міського громадського управління міста Маяки був відставний підпоручик Іван Михайлович Лейман, його помічником був міщанин Гавриїл Григорович Кудлай [5, с.139], в 1911 р. він також був головою міського сирітського суду, завідувач справами міщанин Іван Сисойович Рєпашко, бухгалтер Ісак Маркович Федулов [6, с.159]. В 1912 році міським старостою міста Маяки залишався відставний підпоручик Іван Михайлович Лейман [2, с.791].

В 1914 році з початком Першої світової війни багатьох жителів міста Маяки – селян, робітників та ремісників було мобілізовано на фронт. Дрібні підприємства закривалися. Якщо перед Першою світовою війною в місті Маяки діяло 4 вітряні млини, 2 заводи шипучих напоїв та 47 різних майстерень, то в 1917 році залишилося 39 майстерень, один завод шипучих напоїв та один вітряний млин. Значно зрос-

тали ціни на хліб. В 1914 році пуд пшениці коштував 99 копійок, в 1916 році – 1,31, в 1917 році – 2,24 рублі [11, с.308].

В 1914 році очолював міське громадське управління міста Маяки міський староста, який одночасно був головою міського сирітського суду, Климентій Іванович Кіліміченко, помічником старости був Іван Григорович Іржевський, завідувач справами Іван Сисойович Рєпашко, бухгалтер Ілля Афанасійович Іржевський [7, с. 315]. В 1917 році міське управління міста Маяки було представлено тими ж самими людьми [8, с. 341-342].

Таким чином, ми бачимо, що міське громадське спрощене управління міста Маяки, міська дума та міська управа Маяків робили дуже багато для розвитку торгівлі та промисловості міста, збирала податки з нерухомого майна, яке характеризувало стан розвитку капіталів населення міста, з терезів, клеймування, із закладів торгівлі, майстерень та інших промислових

підприємств, видавала обов'язкові постанови про правила функціонування торгівлі, утримання закладів трактирного промислу. Діяльність Маякської міської думи

та міської управи відіграла велику роль в розвитку міста Маяки в 1860-1917 роках, в розвитку промисловості та торгівлі міста Маяки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Херсонские губернские ведомости (далі – ХГВ), 1870-1917 гг.
2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Том второй (на 1899 г.) / Издание А.С. Суворина. – СПб., 1899.
3. Городские поселения в Российской империи. – Т. 5. Ч. 2. – С. 88-90.
4. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон. 1896. – С. 24-25.
5. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год. – Херсон, 1901.
6. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. – Херсон, 1911.
7. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. – Херсон, 1914.
8. Памятная книжка Херсонской губернии на 1917 год. – Херсон, 1917.
9. Новороссийский календарь на 1892 год / Издаваемый Одесским городским общественным управлением. – Одесса, 1891. – С. 165-166.
10. Історії міст і сіл України. Одеська область. – Київ.
11. История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. – Киев, 1978. – С. 306-308.
12. Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харьков, 1995.
13. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 1997. – 180 с.
14. Цибулинко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.
15. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1775-1870 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Херсон, 2006. – 215 с.
16. Энциклопедический словарь. Том 36. –, 1896. – С. 839.
17. ХГВ. – 1895. – 1 ноября; 1898. – 18 апреля.
18. Большая энциклопедия. Том 12. – СПб., 1903. – С. 746.
19. Новый энциклопедический словарь. Том 26. – Петроград. – С. 15.
20. Города России в 1904 г. – СПб., 1906. – Табл. VII.
21. ХГВ. – 1876. – 7 июля.
22. Там само. – 25 февраля.
23. Там само. – 11 декабря.
24. ХГВ. – 1894. – 22 января.
25. Там само. – 26 января.
26. Там само. – 6 апреля.
27. Там само. – 8 октября.
28. ХГВ. – 1895. – 18 февраля.
29. ХГВ. – 1894. – 5 февраля; 1895. – 3 мая, 1 ноября; 1898. – 17 января, 25 ноября; 1904. – 15 января.
30. ХГВ. – 1898. – 18 апреля.
31. ХГВ. – 1900. – 11 марта.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

П.М. Тригуб – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.